

УДК 930.2:303.71–054.57(477.6/7)

А. М. Крилова

ЗЕМСЬКІ СТАТИСТИЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ЕТНІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ГРУП ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

У статті характеризуються описово-статистичні видання статистичних закладів Таврійського та Катеринославського земств як джерело дослідження етнічних та соціальних груп на території Північного Приазов'я. В різному ступені кожен збірник вміщує наступні блоки даних по етнічним та соціальним групам населення: назва приватної ділянки, маєтку або общини, місце знаходження землеволодіння, кількість власників, назва общини, основна етнічна або соціальна приналежність.

Ключові слова: описово-статистичні джерела, земства, збірник, землеволодіння, оцінка, повіт.

Окремою групою історичних джерел, які розкривають різні аспекти особливостей землеволодіння та землекористування, є описово-статистичні джерела. Значною мірою стан дослідження землеволодіння та землекористування відповідних територій характеризується рівнем дослідження господарсько-адміністративних одиниць минулого, та залежить від стану збереження саме описово-статистичних джерел. При цьому важливе значення має розширення актуалізованої бази описово-статистичних джерел історії землеволодіння та землекористування шляхом запровадження до наукового обігу нових документів та матеріалів статистичного характеру.

Розробляючи окреслені вище джерелознавчі питання, слід враховувати регіональні особливості динаміки землеволодіння та землекористування, обумовлені як відмінністю шляхів заселення, так і особливостями етнічного складу населення. Територія Північного Приазов'я є регіоном, який заселявся та освоювався представниками різних етнічних та соціальних груп, що обумовило формування на його території різних форм землеволодіння та землекористування. Ця обставина значним чином вплинула на різноманіття джерел до вивчення їх розвитку.

Таким чином, об'єктом дослідження є комплекс описово-статистичних джерел з історії землеволодіння та землекористування Північного Приазов'я, які створювалися земськими установами.

Предмет дослідження – масив опублікованих земствами описово-статистичних джерел з історії землеволодіння і землекористування Північного Приазов'я та інформаційний потенціал для дослідження землеволодіння етнічних та соціальних груп.

Історіографія з історії земств досить обширна. Однією з найзначніших праць з історії статистичної діяльності земств є «Земская статистика: Справочная книга по земской статистике» С.М. Велецького. Двотомна збірка вміщає ґрунтовний аналіз розвитку та діяльності земських статистичних закладів в другій половині 19 століття, прийоми та засоби роботи земських статистичних установ, а також особливості обробки та видання статистичних матеріалів [1].

В радянський час дослідженням історії земської статистики займався А.І. Гозулов. В праці «Очерки истории отечественной статистики» [2], крім загально історичних аспектів розвитку статистики, він звертає особливу увагу на можливість поєднання методів збору інформації під час земських обстежень, а також вплив столипінської реформи на зміст та формуляри їх програм.

Серед сучасних досліджень з історії статистики слід звернути увагу на роботи А.А. Непомнящего, який провів реконструкцію корпусу видань статистичних установ Таврійської губернії [3]. В дисертації В.В. Бобкова, проаналізовано розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії. Автор використав досить широке коло джерел, серед яких їм активно застосовувалися матеріали статистичних переписів, збірників, первинні дані для складання пам'ятних книжок [4]. Діяльність земських статистичних закладів Південної України у другій половині 19 – на початку 20 ст. досліджується в дисертації О.О. Петрова [5].

В цілому, багато авторів висвітлюють окремі аспекти статистичної діяльності земств, без урахування яких неможлива розробка запропонованої теми, але робіт присвячених аналізу земських видань як описово-статистичних джерел дослідження землеволодіння та землекористування Північного Приазов'я знайдено не було.

В процесі попередніх досліджень було з'ясовано, що в другій половині 19 – на початку 20 ст. було проведено вісім обстежень повітів Північного Приазов'я – Бахмутського (1884), Маріупольського (1886, 1901-1902), Олександрівського (1899), Мелітопольського (1884, 1912) та Бердянського (1886, 1904) [6-15].

Втрачені первинні документи цих обстежень частково компенсуються даними опублікованими земствами у своїх збірниках. У зв'язку із вищезазначеним, у даній статті проаналізуємо структуру та інформаційний потенціал цих видань як описово-статистичних джерел дослідження етнічних та соціальних груп Північного Приазов'я.

Збірники Катеринославських та Таврійських земських статистичних установ можна віднести до двох типів: це матеріали подвірних переписів і матеріали до оцінки земель. Як перший так і другий тип видань має в собі дві частини – текстову та табличну.

Кожен тип відбиває певні археографічні та історіографічні традиції другої половини 19 – початку 20 ст. і разом з тим є унікальним за структурою та змістом.

Найбільш ґрунтовним описово-статистичним земським збірником, з нашої точки, є видання даних перепису Бахмутського повіту, проведеного в 1884 році Катеринославським статистичним бюро [11].

Матеріал по Бахмутському повіту вийшов в 1886 році під назвою «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд», об'ємом 1049 сторінок. Видання вміщує передмову, перелік друкарських помилок, зміст, додатки.

Збірник поділений на 4 відділи: 1) Загальні дані по повіту (географічне положення, межі та площа повіту, поверхня, ґрунти, клімат, історичний нарис заселення, загальні дані про населення повіту та його економічне положення. 2) Селянсько-громадське господарство. 3) Фінанси та позика. 4) Господарство приватних землевласників. Перший відділ, крім іншого, має в собі детальне пояснення різниці в розподілі власників земель за даними статистичного відділу та земської управи [11, с.3-5]. Дуже ґрунтовно упорядники збірника склали історичний нарис заселення краю. Особливо слід зауважити, що на початку нарису подається перелік джерел, які використовувалися під час його написання.

В нарисі детально розглядаються різні напрями колонізації краю: козацька, іноземна (переселення сербів, молдаван, угорців), казенно-слободська та поміщицька. Розкривається історія заселення окремих селищ, аналізуються особливості розподілу площі повіту за волостями та розрядами землевласників [11, с.22,27-52,60-62].

Другий відділ представляє дані по селянсько-общинному землеволодінню. Це описовий матеріал до статистичних таблиць, розміщених у додатках. Його основою став описовий матеріал по кожному селищу, який було зібрано під час подвірного перепису [11, с.69].

Упорядниками збірника було проаналізовано склад та розміри землеволодіння в повіті по земельно-адміністративним одиницям, порівняно землеволодіння різних селянських груп. Крім того, досить цікавою є інформація про розміри земельного наділу, ступінь достатку та нестачі селянських наділів. Особливу увагу привертає характеристика безземельних селян, причини їх появи та їх відсоток серед населення.

Дуже важливим для історії землеволодіння та землекористування є характеристика їх форм, історичний нарис виникнення та розвитку, особливості розподілу по угіддям надільної землі.

Окрема глава другої частини присвячена оренді. Історія орендних цін з 1861 до 1884 років розкривається через особливості здачі в оренду та орендування надільної та ненадільної землі. Досить цікавою є глава про сімейні розділи, де описуються їх особливості серед колишніх поміщицьких та державних селян.

У четвертому відділі охарактеризовано господарство приватних власників. Їх землеволодіння аналізується за волостями, розмірами землеволодіння та станами власників. Наводяться дані по дрібному, середньому та великому землеволодінню. Увага також приділена землеволодінню іноземних колоністів. Детально охарактеризовано особливості оренди приватних власників.

Таблична частина збірника це додатки, які представляють собою значну кількість цифрового матеріалу по історії землеволодіння та землекористування. З цієї точки зору її можна поділити на декілька груп: 1) таблиці статистико-економічних даних по різних адміністративно-господарським одиницям та категоріям населення, 2) таблиці статистичних даних про оренду 3) таблиці про купівлю-продаж землі [11].

Таким чином збірник даних по Бахмутському повіту видано на досить високому рівні із значним об'ємом інформації по землеволодінню та землекористуванню. В цілому, збірник представляє дані по землеволодінню всіх соціальних та етнічних груп землевласників та особливостям оренди в повіті.

Значно гірше було видано збірник матеріалів, зібраних під час обстеження Маріупольському повіту в 1886. Це видання вийшло в 1887 році під назвою «Экономико-статистические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд», об'ємом всього 475 сторінок, що було обумовлено як меншими розмірами повіту так і неповнотою та поспішністю обстеження. Збірник вміщує передмову, перелік друкованих помилок, примітки до основних таблиць. На початку розміщено список усіх землеволодінців повіту по волостям, а в кінці надруковано список всіх населених пунктів Маріупольського повіту, які було обстежено [15].

Основна частина збірника це статистико-економічні таблиці по селищам із подвірньо-ділянковим землеволодінням (група німців, євреїв, селян на куплених землях, хутора німців та руських селян на орендованій землі) та по селищам із общинним землеволодінням (колишні поміщицькі селяни, колишні державні селяни, селяни колишні козаки Азовського Війська, колишні греки-поселяни).

Як висновок надруковано чотири загальні таблиці: по волостям повіту про сторонні сім'ї, по волостям та розрядам селянського земельного населення, по групам та розрядам всього населення, по маєткам приватних власників (маєтки від 50 до 500 дес., маєтки більше 500 дес.) [15].

Текстова частина досить незначна та поділена на два розділи. Перший – «Приложения к хуторам» – характеристика оренди землі хуторянами на приватновласницьких, казенних землях та землях поселення греків. Матеріал розміщено у вигляді маленьких статей про німецькі та руські володіння. Другий – «Примечания к статистико-экономическим таблицам» – вміщує короткі зауваження стосовно особливостей розміщення інформації в таблицях та загальні висновки по групам землевласників [15].

«Материалы для оценки земель Екатеринославской губ. Александровский уезд» були видані обсягом 540 сторінок, в 1902 році, це дані не подвірного перепису а оцінки земель. Під час проведення обстеження досліджувалися не двори, як в Бахмутському повіті, а межові дачі [6].

Збірник має в собі дві текстові частини та додатки (таблиці). Частина перша – це характеристика території, народонаселення, землеволодіння та землекористування, частина друга – опис земельних угідь.

Дані по «землеволодінню та землекористуванню» представлені в третій главі збірника. Досить детальними є висновки по загальній площі повіту і огляд приватного одноосібного та колективного землеволодіння, землеволодіння надільного та установ. У кінці наводяться дані подвірного опису надільного населення. Дані про оренду окремим підрозділом не виділені. Інформація про особливості оренди та здачі землі розпорошена по всім вище перерахованим текстовим блокам.

Додатки представлені восьма таблицями: 1) звід земель по повіту, 2) землеволодіння та землекористування повіту по станам та волостям, 3) приватне землеволодіння за розмірами володінь, 4) приватне землеволодіння за розмірами володінь, станам та волостям, 5) землі компанії за розмірами середнього та дійсного паю, 6) таблиці статистико-економічних даних по селянським селищам, 7) підсумки по повіту, по волостям, 8) підсумки по повіту, по категоріям селян [6].

Видання «Матеріали для оцінки земель Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд», за матеріалами другого обстеження Маріупольського повіту, проведеного у 1901-1902 рр. вийшло двома частинами в 1904 році [7, с.8]. Що стосується першої частини, то її об'єм становить 454 сторінки. В Російській національній бібліотеці зберігається сигнальний екземпляр цього видання, який вміщує резолюцію губернатора від 4 грудня 1904 року, про дозвіл надрукувати 350 екземплярів збірника [7, с.1].

Частина перша вміщає передмову та зміст. В тексті представлено дані по населенню, обліку земель, землеволодінню та землекористуванню, земельним угіддям. В додатках розміщено таблиці землеволодіння та землекористування повіту за станами землевласників та волостями.

Другий випуск має в собі 245 сторінок, передмову, список друкарських помилок, зміст [8]. Основна частина повністю складається з таблиць землеволодіння, які за типом власництва поділяються на три групи: общинне землеволодіння (колишні державні, колишні поміщицькі на викупі, колишні поміщицькі селяни, колишні козаки Азовського Війська, греки-поселяни, селяни-переселенці на казенних оброчних землях, нижчі чини у відставці), подвірні-ділянкове володіння (німці на купленій землі, німці на надільній землі, євреї-колоністи, селяни на придбаній землі), та хуторське володіння (хутора німців та руських селян на орендованих землях) [8, с.3].

Матеріали опубліковані Таврійським губернським земством відносяться до типу подвірних переписів. Перша публікація даних, зібраних земським статистичним бюро, була здійснена 1885 року. Це був зведений статистичний матеріал по обслідуваному в 1884 році Мелітопольському повіту [12].

«Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда», загальним обсягом 282 сторінки, складаються із двох змістів на початку книги та у кінці (останній у більш ширшому варіанті), передмови, додатків та списку друкарських помилок. Основна частина видання вміщає комбінаційні статистичні таблиці поділені на 5 розділів, кожен під окремою літерою – від А до Д. Слід додати, що це було перше використання таблиць такого типу для зведення статистичного матеріалу [12, с.114].

Дані, які стосуються землеволодіння представлені в таблицях А, Б та Г. У перші два розділи включено по три таблиці: загальні поселенні дані, звід даних по волостям та по розрядам селян.

В першому розділі А показано приписне та наявне населення кожної общини (община та сільське товариство у більшості випадків співпадали із селищем), кількість землі, яка їй належала, розподіл її по угіддям

Таблиця Б висвітлює господарський стан наявного населення Мелітопольського повіту по кожному селищу, а також по поселенням, волостям та розрядам селян. Тут дані наводяться не для кожного селища, а для окремої групи господарів. При цьому, фіксувалося тільки наявне населення, яке поділили на 6 груп у залежності від їх економічного стану. Показником була площа землі, яка засівалася, без залежності від того надільна, куплена чи орендована земля [12, с.1-3, Г1].

Перші дві таблиці – А та Б – супроводжуються зводами даних по волостям та розрядам селян (колишні державні селяни, колишні колоністи, колишні поміщицькі селяни-власники та колишні поміщицькі селяни із дарованою землею. Ці сумарні дані, крім іншого мали значення для перевірки інформації. Загальні висновки повинні взаємно контролюватися, що слугувало для статистиків непрямою перевіркою зібраних даних [12, с.6].

Окремий інтерес представляють примітки до таблиць у вигляді невеликих статей по 18 волостям повіту а також стаття окремо присвячена селищам, які не відносилися до жодної волості В ці описи було включено тільки найбільш характерні факти, які не уклалися в табличну форму або були відображені таблицями не досить повно.

Головним чином в цих описах звернуто увагу на характер ґрунту, історію заселення волості, спосіб володіння та розверстки землі, промисли, оренда землі, незручність в розташуванні наділів, епідемії худоби та інші випадкові обставини, які вплинули на економічний стан селищ [12, с.1-12].

Текстовий аналіз таблиць до видання 1885 року вийшов тільки в 1886 році під назвою «Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде». Цей збірник було видано із запізненням через те, що зусилля було спрямовано на скоріше закінчення перепису та його розробку. До того ж з 1885 року С.А. Харізоменова перевели на завідування статистичним бюро Саратовського земства, що ускладнило роботу. В збірник ввійшли тільки загальні висновки, які було взято із таблиць, рукописних даних статистичного бюро та літературних джерел. Для більш кращого висвітлення питань землеволодіння до цього збірника було додано зводні таблиці із розподілом населення на групи по розміру та формам землеволодіння [13, с.1].

Збірник включає в себе зміст, передмову за підписом К. Вернера та С. Харізоменова, перелік друкарських помилок. Текстовий матеріал складається із двох частин. Перша частина вміщає в себе два розділи, які поділяються на окремі рубрики: територія, населення, наділ та куплена земля, оренда землі, скотарство та землеволодіння. Другий відділ першої частини присвячений шкільній справі в Мелітопольському повіті [13].

Друга частина поділена на два розділи: «Історичний нарис заселення Мелітопольського повіту» та «Форми землеволодіння». Перший розділ містить такі рубрики: загальний нарис заселення повіту та типи заселення. Другий – історія форм землеволодіння та їх стан під час обстеження, значення землеволодіння та його форми [13, с.5-6].

Як додатки було надруковано групі статистичні таблиці про економічний стан селян – домогосподарів, поділених на групи. Таблиці були згруповані за розмірами та формами землеволодіння та розділені на дві частини. Перший розділ таблиць представляє дані в абсолютних числах, другий – ті ж самі дані у відсотках та середніх числах. За головну ознаку в поділі селян було взято розмір наділу. Таким чином, всього було виділено шість груп: безнадільні, з одним, двома, трьома, чотирма, п'ятьма і більше наділами. Всього було надруковано 22 таблиці: 1) загальна таблиця 13 селищ колишніх поміщицьких селян, які отримала дарований наділ, 2) звідна таблиця 7 селищ, які мали 2,6 – 3,8 десятин надільної пашні на одну розкладочну душу, 3) зводна таблиця 63 селищ, які мали від 4 до 6,8 дес. надільної пашні на одну розкладочну душу, 4) звідна таблиця 15 селищ, які мали 7-11 дес. надільної пашні на одну розкладочну душу, 5) звідна таблиця 98 селищ повіту, які мали общинну форму землеволодіння, 6) загальна звідна таблиця 34 колоній Пришибської та Ейгенфельської волостей (без Чехограду), 6) звідна таблиця 27 селищ державних селян із наявною розкладкою землі переділів 1880-1883 років, 7) загальна звідна таблиця землі 49 селищ державних селян із наявною розкладкою землі 8), звідна таблиця 4 селищ зі змішаною ревізько-наявною розкладкою, 9) звідна таблиця 14 селищ колишніх поміщицьких селян, які отримала повний 6,5 дес. наділ, 10) звідна таблиця 18 селищ державних селян із ревізькою розкладкою, 11) звідна таблиця 45 селищ Мелітопольського повіту із ревізькою розкладкою землі [13, с.1-51].

Стосовно характеристики землеволодіння в таблицях наводяться дані: по наділу (число, кількість десятин пашні), по купчій землі (число дворів, число десятин), подвірній землі (число дворів, число десятин), орендуванні пашні (число наділів, десятин), здачі пашні (душових наділів, десятин) [13, с.16-17]. Відрізняється тільки таблиця яка характеризує селища зі змішаною наявно-ревізькою розкладкою. Тут дається більш детальна характеристика пашні (скільки засіяно, дворів без посіву, оренда та здача пашні) і дані по купленій землі (дворів, десятин) [13, с.19].

В 1887 році статистичне бюро видало матеріали по Бердянському повіту під назвою «Статистические таблицы о хозяйственном положении селения Бердянского уезда», загальним обсягом 337 сторінок.

План розробки даних залишився практично таким же як і для матеріалів по Мелітопольському повіту. Зміни в даних у більшості стосувалися населення на стороні, а також даних по церквам, школам та торгівельно-промислових закладам. У збірнику відсутні дані по німецьким колоніям, опис яких планувалося видати окремими монографіями [14, с.1]. Видання включає в себе зміст, передмову та список друкарських помилок, підстрокові примітки. Основна частина складається із п'яти таблиць – від А до Г.

Що стосується таблиць, то в першій таблиці А (загальна поселення) графи, що характеризують землеволодіння, надаються у більш скороченому вигляді, ніж в збірнику по Мелітопольському повіту. У графах 10-11 наводиться число десятин зручної та незручної надільної землі, графа 12 показує розмір наділу на ревізьку душу [14, с.А10]. Звідна таблиця поділяє селянське населення повіту за розрядами – німці-колоністи, болгари-колоністи, колишні державні селяни, колишні поміщицькі селяни-власники, колишні поміщицькі селяни із дарованою землею.

Таблиця Б – це характеристика груп наявних дворів за площею посіву. Землеволодіння стосуються ті ж самі графи, що і у виданні 1885 року, додано тільки графу «Здача землі в оренду» (скільки сімей здають землю і скільки всього десятин) [14, с.Б53]. Звідна таблиця до цього розділу поділена таким же чином як і таблиця А.

Таблиця Г – поєднання господарських елементів – має два розділи. Перший наводить інформацію по посівній площі, чоловічій робочій силі та робочій худобі для чотирьох типів дворів – німців-колоністів, колоністів болгар, колишніх державних та колишніх поміщицьких селян. В кінці наводиться звідна таблиця по всьому повіту. Другий розділ вміщає дані по кількості десятин надільної пашні, чоловічій робочій силі та робочій худобі характеризує двори колоністів з подвірною-спадковим володінням землею та двори із розкладкою землі по наявним душам. І перша і друга таблиці однаково наводять дані про десятини надільної пашні, купчу земля (дворів, десятин), оренда (дворів, десятин) та здачу землі (дворів, десятин).

Як додаток до таблиць надруковано короткі описи 20 волостей (без трьох німецьких) Бердянського повіту [14, с.1-72]. Матеріал подається за тією ж схемою, яка була використана у виданні по Мелітопольському повіту 1885 року. Але слід зауважити, що в збірнику по Бердянському повіту дається більш детальна характеристика самих селищ, тоді як в Мелітопольському збірнику в основному описуються волості.

Текстова обробка всього матеріалу, зібраного в 1884-1887 роках Таврійським земством була видана у вигляді Пам'ятної Книги у 1889 році. Насправді це видання не мало тієї форми, у якій зазвичай виходили Пам'ятні Книги. Крім даних земських експедицій 1884-87 років в цьому виданні було використано матеріали «Літопису Головної фізичної обсерваторії», видань Центрального Статистичного Комітету, Департаменту

Землеробства та Сільської Промисловості, «Оглядів Зовнішньої Торгівлі», «Статистичного Збірника» Міністерства шляхів сполучення, Додатків до звітів Губернатора та Градоначальників та ін. [16, с.1].

Пам'ятна книга включає в себе зміст, передмову К. Вернера, перелік друкарських помилок, а також перелік статистичних видань Таврійського губернського земства у вигляді реклами із вказівкою ціни, за якою їх можна було купити.

Вся книга поділяється на 7 розділів. Матеріал по землеволодінню та землекористуванню розміщено у третьому розділі – «Статистика землеволодіння та землекористування», який поділено на п'ять частин: розмір та розподіл поземельної власності (до земських даних додано дані видання ЦСК 1885 року), общинне землеволодіння в материкових повітах, подвірне володіння в материкових повітах, оренда землі.

В додатках до видання розміщені алфавітний список селищ Таврійської губернії, а також статистичні таблиці по селянському господарству. В першій таблиці, яка надає дані по повітам, характеризується стан безземельних домогосподарів, приватна та орендована землі, наводиться площа надільної та общинної землі [16, с.6-7]. Друга таблиця представляє той самий матеріал, але розподіляє його по окремим районам: 1) материковий район (Бердянський, Мелітопольський, Дніпровський), 2) степовий кримський 3) підгірний 4) гірський 5) звід по губернії [16, с.75].

За даними обслідування, проведеного навесні та восени 1904 року було видано два збірники з основної статистики Бердянського повіту. Обсяг першого, який отримав назву «Сборник по основной статистике. Бердянский уезд. Подворная перепись» складає 1141 сторінок.

До видання ввійшли передмова та перелік друкарських помилок. Основний зміст поділено на дві частини: «Поселенний підрахунок» (за волостями та селищами) та «Груповий підрахунок» (розподіл по посівній площі). В кожній частині питань землеволодіння торкаються чотири таблиці: табл. 6. Землеволодіння. Розподіл надільної землі по угіддям; табл. 7. Розподіл купленої та надільної землі на стороні по угіддям; табл. 8. Здача та оренда землі. Групування господарств за розмірами землеволодіння, здача та оренда надільної землі; табл. 9 Землеволодіння та землекористування. Оренда ненадільної землі, посівна площа, розподіл за культурами [10]. Таблиці практично однакові, і відрізняються тільки тим, що в «Груповому підрахунку» нема даних по відсутнім господарствам.

За даними подвірного перепису Мелітопольського повіту, проведеного в 1912 році, було видано «Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании», обсягом 585 сторінок [9, с.3].

Розробка матеріалу в збірнику була зроблена у вигляді підрахунку за населеними пунктами, волостями та загалом по повіту [9, с.1].

Видання складається з передмови, алфавітного списку селищ, списку скорочень, списку друкарських помилок. Основну частину поділено на три розділи з однаковим набором таблиць. В кожному розділі по 9 таблиць: 1) населення наявне, приписне та стороннє, яке займається сільським господарством, 2) скотарство, 3) мертвий інвентар, 4) землеволодіння та розподіл землі по угіддям, 5) оренда та здача землі, 6) землекористування, 7) характеристика селищ та общин, 8) зміни надільного землеволодіння у наявного приписного населення, 9) дані про відсутні господарства [9, с.1].

Треба звернути на увагу, на відсутність у виданні даних про приватну землю, площею більше 100 дес. В Матеріалах присутні тільки дані по приватним селищам, які повністю знаходилися на купленій землі або повністю орендовані. Такі наприклад, як німецьке селище на орендованій землі Сан-Брун, Іванівської волості, або хутір Бузенталь, Василівської волості [9; 17; 18].

Здійснення статистиками індивідуального підходу до укладання збірників, робить кожен з них унікальним з точки зору історії формування та динаміки землеволодіння окремих етнічних груп землевласників. Видання відрізняються формою подання матеріалу та його детальністю. Найбільш детальними виданнями є збірники Бахмутському та Олександрівському повітам. Збірники по Мелітопольському та Бердянському повітам виділяються відсутністю даних по приватним володінням. Збірники по Маріупольському повіту, які видавалися у несприятливий час змін керівництва статистичних установ, характеризуються загальною неповнотою даних або через поспішність видання або через те що частина повіту просто не була обстежена.

В різному ступені кожен збірник вміщує наступні блоки даних по етнічним та соціальним групам населення: назва приватної ділянки, маєтку або общини, місце знаходження землеволодіння, кількість власників, назва общини, основна етнічна або соціальна приналежність. Для фізичних власників вказувалися прізвище, ім'я, по-батькові, національність, соціальне положення, місце проживання тощо. При цьому зазначалася форма землеволодіння (приватна, надільна, орендна тощо), її зміни, та іменованій показник площі землі (по відношенню до відповідного місця, часу, форми землеволодіння або соціального стану власника).

Джерела та література

1. Велецкий С.Н. Земская статистика: Справочная книга по земской статистике. Часть 1. – М., 1899.
2. Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистик. – М., 1972.
3. Непомнящий А.А. Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження. – Симферополь, 2003.
4. Бобков В.В. Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века): Библиографический указатель. – Симферополь, 2004.
5. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Д., 2003.

6. Материалы для оценки земель Екатеринославской губ. – Том 2. Александровский уезд. – Екатеринослав, 1902.
7. Материалы для оценки земель Екатеринославской губ. – Том 4. – Ч.1. – Мариупольский уезд. – Екатеринослав, 1904.
8. Материалы для оценки земель Екатеринославской губ. – Том 4. – Ч.2. – Мариупольский уезд. – Екатеринослав, 1904.
9. Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. – Вып.1. Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. – Симферополь, 1915.
10. Сборник по основной статистике. – Бердянский уезд. – Вып.1. – Подворная перепись. – Симферополь, 1909.
11. Сборник статических сведений по Екатеринославской губернии. – Т.2. – Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886.
12. Сборник статических сведений по Таврической губернии. – Т.1. – Вып.1. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. – Симферополь, 1885.
13. Сборник статических сведений по Таврической губернии. – Т.1. – Вып.2. – Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. – М., 1887.
14. Сборник статических сведений по Таврической губернии. – Т.5. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. – Симферополь, 1887.
15. Сборник статических сведений по Таврической губернии. – Т.9. Памятная книжка Таврической губернии. – Симферополь, 1889.
16. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии – Вып.2. – Мариупольский уезд. – Екатеринослав, 1887.
17. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.255. – Оп.1. – Спр.68.
18. ДАЗО. – Ф.255. – Оп.1. – Спр.301.

Крылова А. Н. Земские описательно-статистические издания как источник исследования землевладения этнических и социальных групп Северного Приазовья

В статье характеризуются описательно-статистические издания статистических учреждений Таврического и Екатеринославского земств как источник исследования этнических и социальных групп на территории Северного Приазовья. В разной степени каждый земский сборник содержит следующие блоки информации относительно социальных и этнических групп: название частного землевладения, имени или общины, расположение землевладения, число владельцев, название общины, основные этнические или социальные особенности.

Ключевые слова: описательно-статистические источники, земства, сборник, землевладение, оценка, уезд.

Krylova A. M. The descriptive and statistical editions of the zemstvo as a source researching of landowning ethnic and social groups in the North Priasovje region

The descriptive and statistical editions of statistical institutions of Tavricheskoe and Ekaterinoslavskoe zemstvo are characterized in the article as a source of studying ethnic and social groups in the North Priasovje. Each zemstvo edition has the following information blocks with regard to ethnic and social groups: a name of private landowning, an estate or community; a location of landowning, a number of landowners; a name of community; main ethnic or social characteristics.

Key words: descriptive-statistic sources, zemstva, edition, landownership, assessment, povit.

УДК 94:821.161.1П-94

О. Ф. Бєлов,
Г. І. Шаповалов

**ПРАЦЯ О. ПАСТЕРНАКА "ПОЯСНЕННЯ ТРИЗУБА, ГЕРБА ВЕЛИКОГО
КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОГО" ЯК ПРИКЛАД
СПРОБИ ВІДГАДУВАННЯ ЗНАЧЕННЯ ТРИЗУБА**

Автори розглядають працю О. Пастернака "Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого", опубліковану в 1934 р. та перевидану великим накладом у 1990 та 1991 рр., як ненаукову та бездоказову спробу з'ясувати зміст символу. Відзначається, що О. Пастернак не відрізнявся від попередників та помилявся, витлумачуючи тризуб на княжих монетах як монограму, у своїй розшифровці.

Ключові слова: О. Пастернак, тризуб, тлумачення, монограма.

В історіографії українського тризуба праця О. Пастернака із амбітною назвою «Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого» є однією з найцікавіших і, можливо, найвідоміших.

Однією з найцікавіших вона є тому, що фактично у ній викладено два «пояснення» тризуба: одне – авторське, інше – у передньому слові професора С. Шелухіна.

Однією з найвідоміших вона стала тому, що видавалася тричі. Вперше робота О. Пастернака була видана вчительською громадою Ужгорода у мукачівській книгопечатні «Некудаг» в 1934 р. Вдруге, вже напередодні незалежності, у 1990 р. в Києві її було репринтно відтворено в друкарні Інституту підвищення кваліфікації працівників культури Міністерства культури УРСР накладом у 900 примірників [1]. І втретє